

“Walang Taong Walang Kuwenta”: Pagpapakahulugan sa Karangalan ng mga Estudyante sa Hayskul

Charmaine P. Galano

ABSTRAK | ABSTRACT

Pinag-aralan sa kasalukuyang pananaliksik ang pagpapakahulugan ng mga estudyante sa konsepto ng *karangalan*. Tatlumpu’t dalawang (32) estudyante ng Grade 10 mula sa San Pedro, Laguna ang lumahok sa workshop. Mula sa talakayan ng mga kalahok, nakabuo ng limang temang mahalaga sa pag-unawa ng karangalan. Ang karangalan ay (1) pagkilala sa halaga at sa pagkatao ng isang tao, (2) respeto sa sarili at sa kapwa, (3) pagpapahalaga sa magaganda o mabubuting bagay na nakamit o nagawa, (4) moral at sosyal na penomenang makikita sa hiya, at (5) paninindigan sa tama at mabuti. Binigyang-diin din na ang sariling karangalan ay hindi maihihiwalay sa karangalan ng kapwa. Sa huli, binigyang-kahulugan ang karangalan bilang isang halagahin na nagbibigay-importansya sa pagsusulong at pagpapanatili ng isang sarili na may halaga at nagbibigay-halaga sa kapwa; at nagsusumikap na gumawa at pumili ng mabuti para sa kapakanan ng kapwa. Mahalaga ang papel ng respeto at hiya sa pagtatakda ng antas ng karangalan ng isang tao.

*The present study examined high school students’ understanding of the concept of **karangalan** (dignity). Thirty-two (32) Grade 10 students from San Pedro, Laguna participated in workshops. Based on the discussion, five relevant themes were developed. *Karangalan* is (1) the recognition of worth and personhood of an individual, (2) respect to oneself and fellow others, (3) giving value to the achievement*

of worthy or good deeds, (4) a moral and social phenomenon observed in hiya, and (5) a commitment to what is good and right. It was emphasized that one's karangalan cannot be separated from the karangalan of one's kapwa. In sum, karangalan is defined as a value that gives importance to the promotion and maintenance of a self that has worth and accords worth to others; and that strives to act and commit to what is good for the welfare of others. Respect and hiya have important roles in determining the level of karangalan of a person.

Mga susing salita | *Keywords:* karangalan, dangal, Filipino values, Sikolohiyang Pilipino, workshop

Introduksiyon

Ang mga pag-aaral tungkol sa mga halagahin o *values* ay importante sa Sikolohiyang Pilipino. Isa itong mabisang paraan upang mas maunawaan ang papel ng kultura bilang mahalagang salik na nakakaimpluwensiya sa kilos, pag-iisip, at damdamin ng isang indibidwal (Clemente et al., 2008). Sa pamamagitan ng mga pag-aaral na may kinalaman sa halagahing Pilipino, unti-unting nabibigyang -inaw at naitutuwid ang mga maling pagtingin sa mga Pilipino. Ang mga maling pagtingin na ito ang isa sa mga nagiging dahilan ng pagkakaroon natin ng mababang tingin sa ating sarili at sa ating kultura (e.g., *kulelat syndrome*, Maggay, 1993).

Ang halagahin o *values* ay mga paniniwalang tumutukoy sa mga kaaya-ayang tunguhin o naisin na nag-uudyok sa isang tao upang kumilos (Schwartz, 2006). Ang mga halagahing pinanghahawakan natin ay madalas na dala-dala natin sa iba't ibang sitwasyon o pagkakataon. Ito ang nagsisilbing pamantayan na ginagamit na gabay sa pagpili at pagtatasa ng mga angkop na kilos, o ng kung ano ang tama o mali, para sa isang sitwasyon.

Madalas na tinutukoy na pinagmumulan ng ating mga halagahin ay ang mga kulturang kinabibilangan natin (Jocano, 1997) ngunit maaari ring mabuo o makuha ang mga ito mula sa iba't ibang institusyon ng lipunan, lalo na ang pamilya at eskuwelahan, at maging mula sa *personality* ng isang indibidwal (Rokeach, 1973). Ang mga halagahin ay hindi lang simpleng indibidwal na katangian; ito ay mga panlipunang kasunduan na nagtatakda sa kung ano ang tama, mabuti, at dapat na itinataguyod (Oyserman, 2015). May ilang halagahin ang mas pinapaboran ng isang kultura, at may ilan ding hindi. Kung itinuturing na pamantayan ang mga halagahin, ibig sabihin ay may pagkakasundo sa mga kasapi ng isang kultura o isang grupo kung ano ang katanggap-tanggap na kilos o naisin sa loob ng kanilang grupo. Ang paglabag sa mga halagahin na importante sa isang kultura o grupo ay inaasahang makakaani ng negatibong reaksiyon o di kaya'y magdudulot ng negatibong damdamin mula sa mga kasapi nito. Halimbawa, isa sa tinukoy ni Enriquez (1992) na mga halagahing makabuluhan para sa ating kultura ay ang *kapwa*. Ayon sa kaniya, mapapansin na itinuturing na masamang tao ang isang indibidwal na hindi marunong makipagkapwa. Sa isa pang halimbawa, nakakaranas ang isang tao ng matinding negatibong emosyon kapag ang kaniyang kapwa ay lumabag sa atas ng mabuting pakikipagkapwa at pakikisama (Yacat, 2017). Maaari ring magdesisyon ang isang tao na

putulin ang ugnayan o relasyon sa kaniyang kapwa, lalo na kapag ito ay itinuturing na isang ‘ibang tao’ (Yacat, 2017).

Kung pag-aaral ng mga halagahing Pilipino ang pagtutuunan ng pansin, mainam na magsimula sa balangkas ng pagkataong Pilipino na ipinanukala ni Virgilio Enriquez (Clemente, 2011). Sa balangkas na ito ay tinukoy niya ang mga halagahing importante upang maunawaan ang pagkataong Pilipino. Partikular na tinukoy ni Enriquez ang *karangalan* na kabilang sa kategorya ng mga panlipunang halagahin o *societal values*. Ang mga panlipunang halagahin ay ipinagpapalagay niyang pundasyon ng sistema ng halagahing Pilipino. Itinuring niya itong pundasyon dahil inaasahan na awtomatikong umiiral ang mga ito upang maturing na maayos at gumagana ang isang lipunan.

Karangalang panloob at panlabas

Ang karangalan ay may dalawang aspekto: (1) ang *puri*, o karangalang panlabas, at (2) ang *dangal*, o itinuturing din na karangalang panloob (Enriquez, 1992; Pe-Pua & Protacio-Marcelino, 2002). Kapag sinasabing “papurihan” o “bigyang-puri”, mapapansin na ang direksiyon nito ay nagmumula sa labas. Sa ganitong konteksto, maaaring makamit ang karangalan kapag iginawad ito ng iba sa isang tao (Tabbada, 2005). Sa kabilang banda, ang dangal naman ay nakakabit sa dignidad at respeto sa sarili (Enriquez, 1992). Ang dangal ay ang pagkilala ng isang tao sa kaniyang sariling kabuluhan na hindi nangangailangan ng pagtingin ng ibang tao o ng lipunan. Kaya sinasabing ito ay pundamental na halagahin sapagkat inaasahan na mayroon nito ang bawat tao mula pa pagkapanganak.

Ang nabanggit na dalawang aspekto ng karangalan ay tugma sa mga literaturang tumatalakay sa konsepto ng *dignidad*. Tulad ng nabanggit ni Enriquez, ang pinakamalapit na salin sa Ingles ng karangalan ay *dignity*. Ang dangal o karangalang panloob na tinukoy ni Enriquez ay tumutugma sa konsepto ng *full inherent dignity* (Michael, 2014) o *Menschenwürde*¹

(Nordenfelt, 2004), habang ang puri o karangalang panlabas naman ay ang *non-inherent dignity* (Michael, 2014). Ang *full inherent dignity* (FID) ay tumutukoy sa dignidad na katangian ng bawat tao; ito ang pagkilala sa angking kabuluhan ng bawat indibidwal. Sinasabing ito ay awtomatiko, permanente, hindi nababali, hindi nangangailangan ng kondisyon, at hindi

maiaalis sa isang tao. Ang *non-inherent dignity* (NID) naman ay ang dignidad na maaaring anihin o makuha depende sa karanasan at pag-aasal ng isang tao at samakatwid, ito ay nagbabago. Hindi tulad ng FID na itinuturing na inaangkin nang buo, ang NID ay mayroong iba’t ibang antas o digri; maari itong mabawasan o madagdagan (Michael, 2014). Ilan sa halimbawa ng NID ay ang karangalang nakakamit dahil sa pagkakaroon ng ranggo o posisyon sa lipunan, at karangalang nagmumula sa pagkakaroon ng disente at maayos na pamumuhay.

Ang awtomatikong pagkakaroon ng FID ay nakaugat sa isang dahilan: may dignidad ang bawat tao sapagkat *siya ay tao*. Ang ganitong pagtingin sa tao bilang nagtataglay ng likas na dignidad ay nagmula sa dalawang pilosopikal na tradisyon. Una, ang tradisyong pilosopikal ni Immanuel Kant kung saan itinakda niya ang tao bilang rasyonal na nilalang— may kakayahang mag-isip at magdesisyon, kumilos nang naaayon sa sariling pagkukuro, at may kapasidad na kumilala ng tama o mali (Michael, 2014). Ang ikalawa naman ay ang tradisyong Judeo-Kristiyano na nagsasabing ang tao ay nilikha sa imahen ng diyos kaya marapat lang na kilalanin ang kaniyang dignidad (Burrow, 2002). Ang categoryang ito ng dignidad ang batayan ng mga karapatang pantao.

Dahil sa FID, ang isang indibidwal ay nagkakaroon ng karapatan sa respeto at awtonomiya. Ibig sabihin, ang isang indibidwal ay may dignidad kung may sarili siyang kontrol at kapangyarihan sa kaniyang buhay, at kung mahusay at malaya niyang napapagana ito (Sayer, 2007). Nagiging banta sa dignidad ng isang tao ang pagsakop o pag-alis ng kaniyang awtonomiya. Maaari ring magresulta ito sa pagkawala ng respeto sa isang tao. Ang awtonomiyang nakabatay sa dignidad ang pinagmumulan ng maraming kalayaan na tinatamasa ng isang indibidwal, kabilang na ang mga karapatang pantao, gaya ng kalayaan sa pagsasalita, pribadong buhay, at iba pa (Michael, 2014). Sapagkat ang lahat ng tao ay itinuturing na may FID, inaasahan din ang pantay-pantay na pagturing anuman ang lahi, kasarian, sekswalidad, o relihiyon ng isang tao. Sa madaling sabi, ang FID ang batayan ng tinatawag na “makataong pagtrato sa kapwa” (Enriquez, 1992; Javier, 2012).

Layunin ng Pananaliksik

Bagaman nagbigay ng paunang pagtatalakay si Enriquez (1992) tungkol sa karangalan bilang halagahing bahagi ng pagkataong Pilipino,

hindi naman naging malinaw ang kahulugan nito, gayundin ang mga kilos, pag-iisip, at damdamin na kakabit nito. Layunin ng kasalukuyang papel na pag-aralan ang mga temang kakabit ng karangalan at matukoy ang lawak at hangganan ng konseptong ito bilang isang halagahin. Partikular na layunin ang (1) makabuo ng panimulang depinisyon ng karangalan, (2) mailarawan kung paano ito ginagamit bilang isang pamantayan, at (3) matukoy ang mga kilos o ugaling maituturing na nakakababa sa karangalan. Pagtutuunan ng pansin ang pagpapakahulugan ng mga kabataan tungkol sa karangalan. Isang kapaki-pakinabang na gawain ang pagsusuri sa mga ibinibigay na kahulugan at pagtatakda ng sakop ng isang konsepto dahil makakatulong ito upang mas maunawaan pa natin ang sikolohiya ng mga Pilipino (Enriquez, 1982). Kung ang dangal ay itinuturing na likas sa isang tao, interesanteng malaman ang implikasyon nito sa ating pag-unawa sa mga kaugnay na usapin tulad ng makataong pagtrato sa kapwa at pagtataguyod ng karapatang pantao.

Metodolohiya

Kalahok

Ang kalahok ay mga estudyante ng Grade 10 sa isang pampublikong hayskul sa San Pedro City, Laguna. Pinili ko ang mga kalahok dahil sa paniniwala na ang mga indibidwal na nasa ganitong edad ay nasa isang mahalagang yugto ng pag-unlad na may kinalaman sa pagbubuo ng kanilang identidad at *sense of self*. Bahagi nito ay ang pagtatasa sa kanilang mga halagahin at pinaniniwalaan. Halimbawa, sinabi ni Havighurst (1972) na isa sa mga importanteng developmental na gawain sa yugto ng *adolescence* ay ang pagbubuo at pagpili ng isang set ng mga halagahin at etikal na pamantayan na gagabay sa kilos at ugali ng isang indibidwal. Natatangi rin ang panahong ito sa pag-unlad ng kabataan sapagkat hindi na lamang pamilya at magulang ang nakakaimpluwensiya sa kanilang sosyalisasyon, kundi nariyan na rin ang kanilang kaibigan, guro, at komunidad (Hart & Carlo, 2005). Ibig sabihin, nagkakaroon na rin sila ng maraming interaksyon at nagiging malay sa iba't ibang pananaw at perspektibo ng iba. Mas nagkakaroon na rin sila ng iba't ibang karanasan na maaaring magharap sa kanila sa mga dilemma na maaaring sumubok sa kanilang mga halagahin (Hart & Carlo, 2005). Lilitaw sa talakayan tungkol sa karangalan ang mga ganitong dilemma.

Sa kabuuan, 32 estudyanteng may edad 14-16 taong gulang ang lumahok sa pag-aaral. Dalawampu't apat (24) ay babae at walo (8) naman ang lalaki. Lahat sila ay nagsabing Filipino at Ingles ang wikang ginagamit, habang dalawa (2) ang marunong ng Bisaya, at tig-iisa na marunong ng Bikolano, Waray, at Kapampangan.

Metodo

Ginamit ang metodong workshop sa pag-aaral na ito. Ang workshop ay isang metodo na gumagamit ng mga malilikhaing midyum at pamamaraan upang mapalitaw at matalakay ang karanasan at saloobin ng kalahok tungkol sa isang paksa (Ong, 2007). Maaaring gamitin ang pagguhit, paggawa ng tula, kanta, sayaw, skit, at iba pa upang mapalabas ang mga kaisipan at karanasan ng kalahok. Ang workshop ay mabisa dahil sa paggamit ng malikhaing pamamaraan na tumutulong sa mga kalahok na maipahayag ang kanilang saloobin at nasasaisip, at kung minsan ay mabigyang-linaw ang mga ito. Angkop ang metodong ito sa kasalukuyang pag-aaral dahil abstrak ang paksa ng karangalan. Nakatulong ang mga ginawang aktibidad sa pagpapalitaw ng mga karanasan at sa pagbubuo ng kaisipan ng mga kalahok tungkol sa paksa. Nagiging mas bukas sila sa pagbabahagi at mas naengganyong mag-isip dahil sila ay gumagalaw o gumagawa ng isang malikhaing bagay.

Apat na workshop ang isinagawa noong Hulyo 2017. Makikita sa Hanayan 1 ang komposisyon ng mga kalahok sa bawat workshop.

Hanayan 1. Komposisyon ng mga kalahok.

Workshop	N	Distribusyon ng Kasarian
1	5	Lahat ay babae
2	7	2 Lalaki, 5 Babae
3	9	2 Lalaki, 7 Babae
4	11	4 Lalaki, 7 Babae

Daloy ng Workshop

Sinundan ko ang iminungkahing mga bahagi sa pagpapadaloy ng workshop (Ong, 2007). Ang disenyo ng aktuwal na workshop ay may tatlong bahagi: (1) pagpapakilala ng sarili sa pamamagitan ng pagguhit, (2) paglilista sa metacards ng mga kaisipan tungkol sa karangalan, at (3) pagsusuri ng mga litratong naglalaman ng iba't ibang sitwasyong may kaugnayan sa karangalan. Para sa kasalukuyang papel, aking tatalakayin ang una at ikalawang bahagi ng workshop dahil ito ang direktang sumasagot sa mga layuning inilatag ko sa itaas.

Nagsimula ang workshop sa pamamagitan ng pagpapakilala ng mananaliksik, pagpapaliwanag ng layunin ng pag-aaral, at paglalarawan ng mga gagawing aktibidad. Para sa aktibidad 1, ang mga kalahok ay inatasan na gumuhit. Iginuhit nila ang kanilang sagot sa tanong na, "Kailan mo nararamdaman na ikaw ay pinahahalagahan ng iyong pamilya, kaibigan, paaralan, at gobyerno?". Pagkatapos, isa-isa nilang ipinakita at ipinaliwanag ang kanilang iginuhit. Layunin ng unang aktibidad na makapagpapakilala ang mga kalahok at masimulan ang talakayan tungkol sa mga halagahin.

Sa aktibidad 2, isinulat ng mga kalahok sa metacards ang kanilang sagot sa mga tanong na: (1) Kapag naririnig mo ang salitang dangal, ano ang pumapasok sa iyong isip? May naiisip ka bang salita o mga salita na kasingkahulugan ng dangal? Ano ang ibig sabihin para sa iyo ng dangal?; (2) Para sa iyo, ano o ano-ano ang mga salita o konsepto ang ginagamit para sa taong walang dangal?; (3) Ano o ano-ano ang mga kilos o gawain ang nakakababa sa dangal ng kapwa?; (4) Ano o ano-ano ang mga kilos o gawain ang nakakababa sa sariling dangal?: Pagkatapos ay idinikit ng mga kalahok ang kanilang sagot sa manila paper. Ang mga magkakatulad na salita at sagot ay aking pinagsama-sama sa mga grupo. Habang ginagawa ko ito ay tinanong ko ang mga kalahok kung sang-ayon ba sila sa mga nabuong grupo at hiniling na magbigay ng komento. Ipinaliwanag ng mga kalahok ang kanilang mga isinulat sa metacards. Nagtanong ako ng mga *follow-up* kung kinakailangan at hinikayat ang ibang kalahok na magsalita kung may gusto silang idagdag sa ibinahagi ng kanilang kklase. Pagkatapos ng workshop ay nagbigay ako ng sintesis tungkol sa mga napag-usapan. Nagpasalamat ako sa kanilang partisipasyon at ibinigay ang kanilang token.

Nagtagal ng dalawang oras ang workshop para sa naunang tatlong grupo habang dalawa't kalahating oras naman sa ikaapat na grupo. Gumamit ako ng smartphone at aplikasyon na voice memo upang itala ang talakayan at sagot ng mga kalahok. Nagsagawa ako ng transkripsiyon ng rekording ng talakayan pagkatapos ng lahat ng workshop.

Etika

Ang mga sumusunod na hakbang ay isinagawa alinsunod sa mga prinsipyo ng etikal at maka-Pilipinong pananaliksik.

Paghingi ng pahintulot. Humingi ako ng pahintulot mula sa punongguro ng eskwelahan at gurong tagapayo ng klase. Sa aking unang pagbisita, ipinaliwanag ko sa mga mag-aaral ang layunin ng pag-aaral at ang mga aktibidad sa workshop. Binigyan ko sila ng liham sa paghingi sa pahintulot sa magulang. Binigyang-diin na ang paglahok sa pag-aaral ay boluntaryo at hindi makaaapekto sa anumang grado o katayuan sa anumang asignatura. Ang mga liham na may pirma ng magulang ay kinolekta bago magsimula ang workshop.

Informed consent. Bago magsimula ang workshop, ipinaliwanag ko sa mga kalahok ang kanilang mga karapatan sa pag-iingat ng kanilang datos, pagtigil anumang oras na kanilang naisin, at ang pagsiguro na walang peligrong dala ang pag-aaral. Sinikap ko na maging angkop sa kanilang edad ang porma at lengguwaheng ginamit sa pormularyo ng informed consent. Pinapirmahan ko ito sa kanila at nagbigay ako ng kopyang naglalaman ng aking contact information.

Pakikipagpalagayang-loob. Bago ang aktuwal na workshop ay bumisita ako sa kanilang klase upang ipakilala ang aking sarili. Nakatulong nang malaki ang maikling pakikipagkuwentuhan sa mga kalahok bago magsimula ang workshop at ang paghiling sa kanila na tawagin akong "ate" habang kami ay nasa workshop.

Pagtataguyod ng privacy at confidentiality. Ang mga pangalan at pagkakakilanlan ng mga kalahok ay inalis sa transkrip at sa mga sipi na isinama sa papel na ito. Gumamit ako ng alyas bilang pananda sa kanilang mga pahayag na isinama sa paglalahad ng resulta. Ipinaliwanag ko sa mga kalahok na ang kanilang mga sasabihin ay gagamitin lamang para sa pag-aaral. Sinigurado ko na hindi maiuugnay sa mga ispesipikong indibidwal na kalahok ang mga pahayag na nakasamang iniulat sa resulta ng pag-aaral.

Pagsisinop ng mga datos. Ang mga elektronikong datos tulad ng rekording at transkripsiyon ng talakayan ay maingat kong itinago sa aking personal na laptop na protektado ng password. Ang mga pisikal na datos tulad ng mga drowing sa aktibidad 1 at metacards sa aktibidad 2 ay inilagay sa isang envelope at itinago sa isang kabinet. Pagkatapos kong isulat ang manuskrito ay binura ko ang mga rekording habang ang transkripsiyon at mga pisikal na datos ay sisirain pagkatapos na mailathala ang papel na ito.

Debriefing. Pagkatapos ng buong workshop ay ipinaliwanag ko sa mga kalahok ang kabuuan ng aking pag-aaral. Tinanong ko sila kung may nais pa silang sabihin o itanong tungkol sa paksa. Sinigurado ko sa mga kalahok na ang kanilang mga opinyon at pananaw ay igagalang, lalo na ang mga salungat sa naging opinyon ng karamihan at sa mga sensitibong isyu na napag-usapan tulad ng relihiyon at kasarian.

Benepisyo sa kalahok. Isa sa mga paninindigan ng maka-Pilipinong pananaliksik ay ang tiyaking may mapapalâ ang mga kalahok sa pakikibahagi sa pag-aaral (Ong, 2007). Sinikap ko itong tugunan sa pamamagitan ng pagtitiyak na may matututuhan ang mga kalahok tungkol sa paksa ng dangal, sikolohiya, at kung paano magsagawa ng isang pananaliksik. Pagkatapos ng workshop ay nagkaroon din kami ng pagkakataon na magkuwentuhan tungkol sa mga

tanong nila na may kinalaman sa buhay-kolehiyo at pag-aaral sa UP.

Paraan ng analisis ng datos

May tatlong klase ng datos na nakuha mula sa workshop: (1) mga iginuhit na mga larawan mula sa aktibidad 1, (2) mga salita at pangungusap na nakasulat sa metacards mula sa aktibidad 2, at (3) ang *audio recording* ng talakayan. Ang transkripsiyon ng talakayan ang nagsilbing buong korpus ng datos na isinalang sa analisis. Hindi na ginawan ng mas masinsin na pag-aanalisa ang mga iginuhit na larawan at mga sagot sa metacards ngunit ang mga ito ay ginamit kong gabay sa tuwing may kailangan akong balikan mula sa napag-usapan.

Ginamit ang analisis ng mga tema (*thematic analysis*; Braun & Clarke, 2006) sa pagsusuri ng datos. Bumuo ako ng mga *code* sa mga pahayag o nalikom na datos na maituturing na mahalaga sa pagsagot sa layunin ng pag-aaral. Sa yugtong ito ng analisis, mayroong pagkiling sa *inductive* na lapit sa pagbubuo at pagtatakda ng mga code. Ang buong korpus ng datos ay isinalang muna sa *coding* at ang mga code mismo ay nagmula sa datos. Pagkatapos ay hinanapan ng pattern ang mga code at pinagsama-sama ang may makabuluhang ugnayan upang makabuo ng isang tema. Kailangang bigyang-diin sa puntong ito na ang pagbubuo ng tema ay hindi lang basta "lumilitaw" mula sa datos (Braun & Clarke, 2006). Mayroon akong aktibong papel bilang mananaliksik sa pagbubuo at pagtatakda ng mga tema. Ginamit kong gabay ang mga layunin sa pananaliksik sa pagbubuo at pagpili ng makabuluhang tema. Pagkatapos mabuo ang mga tema ay ginawan ito ng mga pansamantalang pangalan at depinasyon at isinaayos sa isang *thematic map*. Panghuli, pinag-aralan ang nabuong istruktura at ugnayan ng mga tema sa mapa. Binigyang pansin ang mga *exemplar* na pahayag ng mga kalahok upang mailarawan ang punto ng isang tema at maikabit sa pagtatalakay ng kabuuang kuwento ng pananaliksik.

Pamamaraan ng Balidasyon

Sa pagtatapos ng bawat workshop ay nagbigay ako ng lagom ng mga pangunahing ideya at tema sa naging talakayan. Dito ay binigyan ko ng pagkakataon ang mga kalahok na magkomento at magbigay ng dagdag pa na ideya kung mayroon man. Nagsilbi itong pagpapatibay ng mga kalahok sa mga napag-usapan. Nakatulong ito upang magbigay ng preliminaryong

hulma sa mga paksa at tema sa analisis, bagaman ang kabuuan pa rin ng interpretasyon ng datos ay nagmula sa akin.

Ang mga proseso ng *peer debriefing* at *reflexivity* ang ginamit upang mapatibay ang katatagan (*validity*) ng kasalukuyang pag-aaral (Creswell & Miller, 2000). Sa *peer debriefing*, dalawang eksternal na tagabasa ang nagbigay ng komento, suhestyon, at mga tanong tungkol sa interpretasyon ng datos at iba pang aspekto ng pag-aaral. Sila ay mga propesor sa sikolohiya na may malawak na karanasan sa Sikolohiyang Pilipino at kuwalitatibong pananaliksik. Sila ang tumulong upang mapino ang analisis at mga argumento. Sa *reflexivity*, mayroong pagkilala sa aking aktibong papel bilang mananaliksik sa buong proseso ng pag-aaral (Creswell & Miller, 2000). Noong isinasagawa ko ang pananaliksik na ito, ako ay isang guro, nanay, anak, at mamamayang Pilipino. Dala-dala ko ang paniniwala at pagpapahalaga na dapat iginagalang ang sinumang kapwa at itinataguyod ang karapatang pantao sa lahat ng pagkakataon. Positibo rin ang aking pagtingin sa mga kabataan. Ilan lamang ito sa mga paniniwala at pagpapalagay na nakaimpluwensiya sa aking pagtingin sa datos at sa mga kalahok.

Resulta

Ang kahulugan ng karangalan

Limang tema ang nabuo tungkol sa pagpapakahulugan ng *karangalan* ayon sa mga kalahok. Ang mga temang ito ay may kinalaman sa pagkilala sa halaga ng pagkatao ng isang indibidwal, respeto sa sarili at respeto sa kapwa, pagpapahalaga sa magagandang bagay na nakamit o nagawa, moral at sosyal na karanasang kakabit ng hiya, at paninindigan sa tama at mabuti.

Ang karangalan ay pagkilala sa halaga ng pagkatao ng isang indibidwal

Nagkakasundo ang mga kalahok sa pagsasabing ang karangalan ay nasa sentro ng pagkatao. Ilan sa mga konseptong may kaugnayan dito ay ang respeto sa sarili at awtonomiya. Para sa mga kalahok, ang pagkatao ay tumutukoy sa kung ano o sino ang isang tao. Ito ay binubuo ng mga katangian, pagkakakilanlan, pag-uugali, mga paninindigan at ipinaglalaman, opinyon at pananaw, at ng layunin sa buhay. Ang mga ito ay nagkakaroon lamang ng kahulugan at ng halaga dahil sa karangalan na taglay ng tao.

Para sa kanila, ang karangalan ang pinakamataas na katangian na maaaring taglayin ng isang tao. Ayon sa kalahok:

"Yung dignidad po ng tao, dangal po siya. Kasi po, yung dignidad po natin, parang 'yun pong pinakamataas na mayroon tayo. 'Yun lang po 'yung maipagmamalaki natin kahit mahirap tayo. Tulad po ng dangal, as long as may dignidad ka po, marangal ka po na tao." (Workshop 3)

Ang karangalan ng isang tao ang dahilan kung bakit itinuturing siyang may halaga. Sinasabi rin na ang lahat ng tao ay nagtataglay ng karangalan. Dahil dito, ang bawat tao ay maituturing din na may halaga.

"Dun po sa walang kuwenta, di ba po, parang ano, hindi naman po sa walang kuwenta, kasi wala namang taong walang kuwenta, parang lahat naman tayo meron..."

Tagapagpadaloy: A interesting. So para sa iyo lahat ng tao, may kuwenta?

May purpose po..." (W2)

Ang halaga ng isang tao o bagay ay may manipestasyon sa kilos. Halimbawa, kung ang isang bagay ay mahalaga sa atin, ito ay ating iniingatan. Sa tao, ito ay makikita sa pagkakaroon ng respeto sa sarili. Karamihan sa mga kalahok ay nagsabi na ang pagkakaroon ng respeto sa sarili ay mahalagang bahagi ng pagkatao. Kaya nga, para sa kanila, bumababa ang dangal ng isang tao kapag hindi niya napahalagahan ang kaniyang sarili. Ilan sa mga halimbawang binanggit nila na nagpapakita na nawawalan ng pagpapahalaga sa sarili ang isang tao ay kapag gumagawa siya ng maling gawain, o di kaya'y kapag hindi niya naisasaalang-alang ang kaniyang sariling kapakanan.

"Katulad po ng sinabi ko kanina, parang nakakaramdam sa sarili mo na bumababa 'yung dangal mo kapag hindi mo na po napapahalagahan 'yung sarili mo. Parang hindi ko na po naiisip 'yung sarili kong kapakanan, yung sarili kong mga gustong gawin. Hindi ko na po siya napapahalagahan, kaya feeling ko po,

bumababa ‘yung dangal ko kasi ano po, parang syempre po sa tao po, kailangan po nating panatilihin na maayos po tayo as a tao...’ (W2)

Ang halaga o kuwenta ng isang tao, kung tutuusin, ay dapat na awtomatiko— ito ay taal sa isang tao (Enriquez, 1992; Michael, 2014). Ibig sabihin, ang halaga ng isang tao ay dala-dala niya mula pa lang sa pagkapanganak. Marahil ito ang pinanggagalingan ng marami sa mga kalahok na nagsabi na ang isang taong walang dangal ay maituturing na “walang kuwenta,” “walang silbi,” “walang dulot,” o di kaya’y “salot”. Sa madaling salita, walang halaga. Para sa kanila, ang masabihan ng mga ganitong salita ang pinakamasama at pinakamasakit na maaaring sabihin sa iyo.

Kailan ba nasasabi na walang kuwenta ang isang tao? Para sa mga kalahok, ang isang tao ay nawawalan ng kuwenta kung siya ay hindi nagsusumikap at laging umaasa na lamang sa ibang tao, at kung siya ay walang pangarap sa buhay o walang gustong marating. Itinuturing din na walang kuwenta ang isang taong irresponsable o walang pakialam sa mga bagay at sa mga nangyayari sa kaniyang paligid. Sa ganitong mga pagkakataon, nawawalan ng dangal ang isang tao.

Karamihan sa mga kalahok ay nagsabi na ang pagsusumikap ay mahalaga sa pagpapanatili ng karangalan. Ito ay dahil anumang bagay na pinagsumikapan ay maituturing din na isang bagay na maipagmamalaki. At kapag may maipagmamalaki ang isang tao, siya’y maituturing na may karangalan.

“Kapag parang hindi mo pinagsikapan ang isang bagay, ano ‘yung ipagmamalaki mo? Kapag wala kang pinagsikapan na isang bagay, wala kang ipagmamalaki, wala kang dangal. Tapos, dun po sa ‘pagkawala ng silbi’, parang ‘yun po ‘yung tinatawag sa atin, parang connected din po siya dun sa una. Kasi, ...parang hindi po natin ginagawa kung ano ‘yung dapat nating gawin. Katulad nga po nung pagsisikap sa isang bagay.’ (W1)

Isa pang aspekto ng pagkatao na may kinalaman sa karangalan ay ang pagkakaroon ng awtonomiya. Lumitaw sa sagot ng mga kalahok na ang awtonomiya ay may manipestasyon sa pagkakaroon ng sariling opinyon at

pananaw sa buhay, pagkakaroon ng bagay na maipagmamalaki, at ang pagnanais na magawa ang mga layunin at bagay na gustong gawin. Ang hindi pagkilala sa mga ito ay halos katumbas na rin ng pagbaba ng dangal ng isang tao. Isang halimbawa ay kapag pinipigilan ang isang tao sa mga gusto niyang gawin:

Kalahok 1: Nawawalan po ng dangal ang isang tao kapag pinipigilan po siya sa gusto niyang gawin tsaka kapag hindi po sila pinakikinggan at inuunatwa. So parang ano po, nakakababa po para sa isang tao kapag nagbibigay ka ng opinyon tapos hindi tinatanggap, tapos ‘yun po, di pinakikinggan ng ibang tao.

Tagapagpadaloy: Okay. Ano ‘yung mga halimbawa ng pinipigilan ‘yung isang tao na gusto niyang gawin?

Kalahok 2: Para sa akin po, pagka magka-college. Kasi po, kunyari po, ‘yung gusto kong course, hindi po Biology. Pero ‘yung sinasabi po ng magulang ko, ‘yun po.” (W1)

Ang pagiging sunod-sunuran sa iba, na maaaring nagpapahiwatig ng pagkawala ng awtonomiya, ay nagiging dahilan din ng pagbaba ng dangal. Tila ba nawawalan siya ng sariling pag-iisip at pagpapasiya:

“Tagapagpadaloy: Ano ‘yung halimbawa ng nawawalan kayo ng respeto sa sarili ninyo?

Kapag kunwari meron kang isang tao na masyadong sinusunod na parang hindi mo na nagagawa kung ano ‘yung gusto mo.” (W3)

Mula sa mga nabanggit na sagot ng mga kalahok, makikita na kapag hindi kinikilala ang mga opinyon o paniniwala, at ang mga pangarap at naisin sa buhay ng isang tao, ipinagkakait din ang kaniyang awtonomiya at pagkatao na nagreresulta sa pagbaba ng kaniyang dangal.

Sa kabuuan, ipinakita ng temang ito na ang karangalan at pagkatao ay mahigpit na magkaugnay. Ang karangalan ay nagsisimula sa pag-unawa na ang lahat ng tao ay may angking halaga. Isang paraan para maipamalas ang pagkilala sa halaga ng isang tao ay sa pamamagitan ng pagpapakita ng importansiya sa pagkatao, sa respeto sa sarili, at sa pagpapanatili ng sariling

awtonomiya. Bumababa ang dangal kapag nawawala ang elemento ng halaga, respeto, at awtonomiya.

Ang karangalan ay respeto sa sarili at sa kapwa

Nabanggit sa unang tema na ang karangalan ay kakabit ng halaga ng isang tao. Kung may pagpapahalaga sa isang tao, ibig sabihin, may mga kilos at pamantayan din sa pakikitungo sa kapwa na inaasahang ipakita ng bawat tao. Ang pagpapakita ng respeto ang pangunahing kilos na kumikilala sa halaga ng isang tao at nagpapatunay na siya ay may dangal. Tugma ito sa mga nauna nang pag-aaral kung saan ang dangal ay makikita sa pagkakaroon ng respeto sa sarili, pagpapakita ng respeto sa iba, at ang pagiging respetado sa isang komunidad (Cross et al., 2013). Sa talakayan ng mga kalahok, ang respeto ay laging may dalawang klase: respeto sa sarili at respeto sa kapwa. Bumababa ang dangal ng isang tao kapag nawawalan siya ng respeto sa sarili at/o respeto sa kapwa.

“Kapag sinasabi natin na, parang lagi na po itong nakakabit sa salitang respeto. Kasi kapag may dangal ka, may respeto ka. ‘Yung sa mga ano po, mga taong walang dangal, para po silang walang respeto. Hindi po nila pinapahalagahan ‘yung sarili nila, tapos ‘yung sa ano po nila, nakapaligid po sa kanila.” (W2)

Itinuturing naman na awtomatiko o *default* ang respeto sa kapwa. Sa pakikitungo sa kapwa, inaasahan ang pagpapakita ng respeto, anuman ang kaniyang katangian o estado sa buhay, kilala man ito o hindi.

“Yung sa akin po ‘yung kawalan ng respeto sa kapwa. Para po kasi sa akin, parang nakakawala po ng dangal, kasi parang lahat po muna ay nagsisimula sa respeto. Parang example po noong Grade 7 kami, hindi mo pa po lahat kilala, so nirerespeto po muna siya... So parang ‘yung respeto po ‘yung simula na kelangan ng isang tao na galing sa iyo, tsaka ‘yung kailangan din po ng isang tao sa sarili niya.” (W2)

Para rin sa mga kalahok, ang respeto sa sarili at respeto sa kapwa ay hindi lamang importante, kundi laging magkakambal. Ibig sabihin, kapag ang isang tao ay walang respeto sa kapwa niya, nawawalan din siya ng

respeto sa sarili. Gayundin, mahirap na irespeto ang isang taong walang respeto sa sarili. Sa isa pang banda, maaari rin na ang isang tao ay mawalan ng pagpapahalaga sa sarili kapag hindi siya nirespeto ng kapwa niya.

"Tapos 'yung walang respeto sa sarili o sa kapwa, para po kasi sa akin, kailangan may respeto ka muna sa sarili, in order na parang magkarespeto ka rin sa kapwa. Tapos kailangan 'yung kapwa, nirerespeto ka rin para marespeto mo 'yung sarili mo.'" (W3)

Kaugnay nito, isa sa mga itinuturing ng mga kalahok na pinakamabigat na paglabag sa respeto sa kapwa ay ang hindi paggalang sa magulang. Para sa kanila, ang hindi paggalang sa magulang ay nakakababa ng dangal.

Kaugnay pa rin ng respeto, isang interesanteng pahayag ang sinabi ng isang kalahok tungkol sa utang na loob. Ayon sa kaniya, maituturing na walang dangal ang isang taong walang utang na loob.

"'Yung ano po, minsan po, di ba po may naririnig po tayo na 'wala kang dangal'. Para po sa akin, ang sinasabi noon ay 'wala kang utang na loob,, kasi di ba, 'yun po kasing wala kang utang na loob, parang wala kang, parang hindi mo sinusunod 'yung process na give and take.'" (W3)

Masasalamin sa huling pahayag na ang pagpapahalaga sa utang na loob ay nagpapakita ng pagkilala sa obligasyon sa kapwa at mahalaga ito sa pagkakaroon ng dangal ng isang tao.

Sa kabuuan, binibigyang-diin ng temang ito na ang respeto ay mayroong dalawang direksiyon, ang respetong nakatuon sa sarili at respetong nakatuon sa kapwa. Mahalaga sa pagpapanatili ng dangal ng isang tao ang ugnayan ng dalawang ito.

Ang karangalan ay pagpapahalaga sa magagandang bagay na nakamit o nagawa

Kaugnay pa rin ng karangalan ay ang pagbibigay ng importansiya sa magaganda o mabubuting bagay na nakakamit o nagagawa ng isang tao.

Katulad ng nabanggit ni Enriquez (1992) tungkol sa aspektong panlabas ng karangalan, lumitaw rin sa sagot ng mga kalahok na ang pagkakaroon ng pagkilala, parangal, *honor*, tagumpay, at iba pa ay mga importanteng elemento sa karangalan ng isang tao. Ito ay dahil kapag nakakaani ng pagkilala ang isang tao dulot ng kaniyang mahusay na nagawa, nakakaani rin siya ng respeto at mataas na pagtingin mula sa ibang tao. Sabi ng isang kalahok:

“Ang naisip ko po sa dangal, ‘yung dalawa po, magkadikit po ‘yung ‘pagkatao’ at ‘tagumpay’... ang una pong pumapasok sa aking utak ay ‘yun ‘yung nakukuha nating karangalan po. Anuman po ‘yung ginagawa natin... Dahil po may tagumpay tayong nakakamit, parang tumataas ‘yung confidence natin, tapos parang tumataas rin po ‘yung tingin sa atin ng tao.’” (W4)

Makikita rin sa temang ito na may lawak ang karangalang panlabas. Ito ay maaaring makamtan o igawad sa iba’t ibang paraan. May karangalan sa pagkakamit ng medalya at tagumpay; halimbawa, sa pagpapakita ng katalinuhan sa eskuwelahan at sa pagwawagi sa mga kompetisyon. May karangalan din na nakukuha kapag gumagawa ng pambihirang bagay, tulad ng katapangan at pag-aalay ng buhay. Isang halimbawa na binanggit ng isang kalahok ay may kinalaman sa mga sundalo:

“Kasi po ‘yung una ko pong naisip nung sinabi ‘yung dangal is ‘yung mga sundalo. So naisip ko po ‘yung medalya since ‘yung medalya po, di ba isa po ‘yun sa token na puwede nating ipakita na ikaw y’ung taong may dangal... Sa sundalo kasi pinakita po nila ‘yung katapangan nila tsaka handa po silang magbuwis ng buhay para sa ibang tao. Tapos po may honor sila kasi nga po, meron po silang dangal, may honor po silang binibigay, hindi lang po ‘yung mga taong nagbibigay sa kanila kundi pati yung mga taong binibigyan nila.’” (W3)

May karangalan din na maaaring makuha mula sa paggawa ng kabutihan, tulad ng pagtulong sa kapwa at katapatan. Nakakamit din ito sa pamamagitan ng paggawa ng tama.

“Yung sa karangalan po ‘yun. Kapag nagkaroon ka ng honor sa sarili mo or kapag nagkaroon ka ng parangal sa sarili mo, dun

mo makakamit ang dangal.

Tagapagpadaloy: Anong mga example ng mga honor?

Ano po, halimbawa kapag may nagawa kang mabuti sa isang tao. Ano po 'yun parang, it's an honor to serve them. Kasi po sapat na 'yun para makamit ang dangal.

Tagapagpadaloy: Specific example na nagawang mabuti?

Nakatulong sa kapwa." (W4)

Maaari rin itong manggaling sa mga nagawang bagay na maipagmamalaki. Sa konteksto ng pagiging "proud," ibinahagi ng mga kalahok na nagkakaroon sila ng karangalan kapag ipinagmamalaki sila ng kanilang magulang at guro. Nangyayari ito kapag sila ay umaakyat sa "entablado," nagpapakita ng sipag sa pag-aaral, at naiintindihan nila ang itinuro sa kanila sa klase.

Muli, ipinakita ng temang ito na ang pagkakamit ng pagkilala, *honor*, at papuri ay nakakadagdag o nakakataas sa dangal ng isang tao. Ang pagtanggap at pag-ani ng mga ito ay mahalaga sa pagkatao sapagkat pinagmumulan ito ng respeto at magandang pagtingin ng ibang tao, gayundin ng sarili.

Ang karangalan ay isang moral at sosyal na penomenang makikita sa hiya

Isa pang tema na may kaugnayan sa dangal ay ang pagpapahalaga sa hiya. Mula sa talakayan, lumilitaw na mayroong dalawang dimensiyon ang hiya: (1) ang panlabas/sosyal na dimensiyon o ang hiya na nararanasan na may kinalaman sa presensiya at ebalwasyon ng ibang tao, at (2) ang panloob/moral na dimensiyon o ang hiya na nararamdaman sa sarili ayon sa dikta ng konsensiya kaugnay ng paggawa ng mali o masama. May mga bagay na nakakahiya na maituturing na nakakababa ng dangal at mayroon ding nakakahiya na hindi naman agad maituturing na nakakababa ng dangal. Mababanaag sa pahayag ng mga kalahok na ang karanasan ng hiya ay nakakababa ng dangal kung nakatali ito sa pagkatao, halimbawa, kung nagiging dahilan ito ng pagkasira ng imahen at pagkawala ng respeto o awtonomiya.

Nakakaranas ng hiya ang isang tao kapag may negatibong ebalwasyon ang ibang tao sa kaniyang nagawa o kapag siya ay nagkakamali. Para sa mga kalahok, nakakahiya na matisod at madapa sa harap ng maraming tao, o di kaya'y magsalita ng baluktot na Ingles, ngunit ang mga ito ay hindi agad nakaaapekto sa dangal ng isang tao. Ang mga pagkakamaling nakakahiya ay nauuwi sa pagkababa ng dangal kapag may panghuhusga mula sa ibang tao:

“Nakakawala po ng dangal minsan kapag kunyari kapag hindi mo alam ang ginagawa mo tapos makikita ka ng ibang tao na kapag, ‘hala simple lang ‘yan, hindi mo pa magawa’.... Tapos kapag sinasabihan ng masasakit na salita, kahit simple words lang siya, na ‘ano ba ‘yan, ang dali lang niyan, ang b-o-b-o mo’...” (W1)

Isang pang halimbawa ng hiya na may kaugnayan sa presensiya ng ibang tao ay kapag nagkamali at ikinalat ito ng maraming tao. Sa ganitong pagkakataon, maaaring masira ang imahen ng isang tao o di kaya ay mawalan ng respeto ang ibang tao sa kaniya.

“Kapag po ano, halimbawa, parang may nagawa kang pagkakamali, tapos kinalat nila... Parang di naman totoo, tapos, parang minor lang ‘yun pero pinalaki nila, tapos kinalat nila, parang ginawa nang eskandalo sa iyo. Syempre po, mapapahiya ka tapos mawawalan ka ng dangal.” (W4)

Makikita naman ang ugnayan ng panloob at panlabas na aspekto ng hiya sa dalawang halimbawa na ibinigay ng mga kalahok. Ang unang halimbawa ay ang pagkalat ng sex video.

“Kalahok 1: Kapag may binabalita po na nagli-leak na sexual videos. ‘Yun po talaga ‘yung... kahit po di nila sinasadya.. Ay! Sadya po ‘yun kasi vinideohan nila. Nakakahiya po ‘yun, at the same time, nakakawala po ng dangal dun sa part nila.

Tagapagpadaloy: Okay. ‘Yung act ba na ginawa ‘yung sexual activity ‘yung nakakawala ng dangal, or ‘yung idea na nag-leak siya?

K1: Dahil sa mga comments din. Tsaka nakakadagdag rin po 'yung hate comments.

Tagapagpadaloy: So kung hindi hateful 'yung comments? Nakakawala ba siya ng dangal?

K1: Oo pa rin.

K2: Alam mo sa sarili mo na mali 'yun." (W1)

Ang ikalawang halimbawa naman na binanggit ng mga kalahok ay tungkol sa prostitusyon.

"Parang ano po, parang pagdating nila sa working place, ganyan itsura nila, tapos syempre po pagdating nila dun, may ginagawa na, tapos pag nasa bahay na, kahit po nakapagpalit na po sila ng damit, kahit may bihis na sila na natatakpan sila, syempre po, alam nila sa sarili nila kung ano 'yung nagawa nila para dun sa araw na 'yun. Parang kahit po sanay na sila, parang nakakahiya pa rin po. Tsaka alam ng ibang tao ang ginagawa nila para makakuha ng pera." (W1)

Sa dalawang halimbawa na nabanggit, makikita na ang interaksyon ng panloob at panlabas na dimensiyon ng hiya ang magtatakda kung ang isang gawaing nakakahiya ay nakakababa ng dangal. Makikita na sa panlabas na aspekto, nariyan ang negatibong pagtingin at ebalwasyon na nagmumula sa labas (i.e., ibang tao). Sa kaso ng *sex video*, ito ang masasamang komento, habang sa prostitusyon ay ang pagtingin ng iba na hindi ito magandang uri ng trabaho. Ang negatibong ebalwasyon na ito ang sinasabing dahilan para makaramdam ng hiya ang isang tao. Sa panloob na aspekto, kapansin-pansin na binabanggit ng mga kalahok ang mga katagang "alam nila sa kanilang sarili" na tila ba may pamamalagay ng internal na pagtatasa sa isang gawain. Kung parehas na negatibo ang panloob at panlabas, maaaring magresulta ito sa pagkababa ng dangal ng isang tao. Ngunit kung sa panlabas lamang maituturing na nakakahiya ang isang bagay, maaaring hindi naman ito makaapekto sa dangal ng tao. Halimbawa ang nabanggit sa itaas na pagkatapilok sa harap ng maraming tao—maituturing itong nakakahiya sa

panlabas ngunit hindi naman masasabing nakakababa ng dangal ng isang tao.

Sa kabuuan, makikita na ang hiya ay may kaugnayan sa respeto at pagkatao. Kapag nakakagawa ng bagay na nakakahiya, nakakabawas ito sa respeto sa sarili at ng ibang tao. Bahagi ng pagkatao ang hiya sapagkat nagiging gabay ito sa ebalwasyon ng sarili. Maliban sa panloob at panlabas na dimensiyon nito, maaari ring tingnan ito na mayroong moral at afektib na dimensiyon; moral dahil nagagamit sa pagtatasa ng tama at mali, at afektib dahil may kakabit na negatibong damdamin kapag nakakagawa ng nakakahiya o kahihiyan. Tugma ang mga ito sa sinabi ni Enriquez (1992) at ni Salazar (1985) na ang hiya ay may sosyal, emosyonal, at moral na mga dimensiyon.

Ang karangalan ay paninindigan sa tama at mabuti

Inaasahan naman sa isang taong nagtataglay ng karangalan na gagawin niya ang tama at mabuti. Sa talakayang may kaugnayan dito, hindi napaghihiwalay ng mga kalahok ang mga gawain at kilos na maituturing na tama at ang mga gawain at kilos na mabuti. Kailangan lang na banggitin na ang dalawa ay hindi magkatumbas. Ibig kong sabihin, may mga gawain na itinuturing na tama, halimbawa dahil sa sinasabi sa batas, na hindi naman agad maituturing na mabuti.

Ang talakayan tungkol sa ugnayan ng karangalan at paggawa ng tama't mabuti ay may koneksiyon sa pamamalagay na ang tao ay rasyonal— siya ay may kakayahang tukuyin ang kaibahan sa pagitan ng tama at mali, at ng masama at mabuti. Ang ganitong paniniwala ay masasalaming sa sagot ng maraming kalahok. Sa kanilang pananaw, bumababa ang dangal ng isang tao kapag gumagawa siya ng mali o kaya ay gumagawa ng masama kahit na “alam niya” na mali o masama ito. Mababanaag ang ganitong pagtingin sa mga sumusunod na pahayag:

“Parang alam naman po natin kung ano ‘yung tama at mali. Kunyari, alam natin kung ano ‘yung tama at mali, pero pinili pa rin nating gawin kung ano ‘yung makakasama para sa ibang tao tsaka para sa sarili, dun ka nawawalan ng dangal sa sarili mo.” (W1)

Ginagamit din na panukat sa “antas ng dangal” ang mga nagawang mabuti o masama ng isang tao. Para sa mga kalahok, ang isang taong may dangal ay may katangian na mabuti o gumagawa ng mabubuting bagay. Mula sa talakayan:

“Parang ano po, ‘yung dangal po ‘yung level ng... kunwari marami kang masamang nagawa, parang ayun po ‘yung katayuan ninyo, ayun ‘yung dangal ninyo. Pag ano po, di ba katayuan ng sarili, ...kunwari po sa akin, normal lang po na di naman sobrang dami ng ginagawang kasalanan, di rin naman ganun kabait. Parang nasa middle lang po. Parang ganun po ‘yung level ng dangal.” (W2)

Sa kabaligtaran naman, ang isang taong walang dangal ay itinuturing na masamang tao. Maaari ring bumababa ang kaniyang dangal kapag nakakagawa ng masamang bagay.

“Kasi ano po as tao, ‘yung dangal po natin, ay parang, kasi po may kanya-kanya po tayong role sa society. So example po niyan is ‘yung di ba sa pulis. Siya po, isa po siyang pulis, parang tinitingala po siya ng mga tao na magligtas sa kanila at tsaka po para pumuksa sa masasamang tao pero siya po mismo gumagawa rin ng masama, or ganun, so taliwas po ‘yun sa dapat niyang gawin. So dun po, nawawala po ‘yung dangal niya as pulis.” (W3)

Tinukoy naman ng ilang kalahok ang pagiging marangal bilang isang desisyon at responsibilidad. Inaasahan sa isang taong may dangal na piliin ang gumawa ng mabuti.

“Para po sa akin, isa pong responsibilidad ang pagiging marangal po.

Tagapagpadaloy: Okay, maganda ‘yang sinabi mo. Bakit? Bakit siya nagiging responsibilidad, kapag marangal ka?

Kasi po d iba, kapag nako-consider kang marangal kapag gumagawa ka ng mabuti. E ‘yung paggawa po ng mabuti, isa

pong responsibilidad.” (W2)

Paano ba nasasabing mali o masama ang isang bagay o gawain? Batayan na ginamit ng mga kalahok ay may kaugnayan sa pagsunod sa batas at sa nakasanayang kaayusan (*norm*), at kung may nasasaalang-alang na karapatan ng kapwa.

Habang kanilang sinasabi na ang paggawa ng mali at/o ng masama ay nakakababa ng dangal, may pagkilala rin sa ilang kalahok na ang pagkakamali ay hindi naiiwasan at bahagi ng pagiging tao. May mga sitwasyon kung saan ang tao ay nakakagawa ng mali. Sa ganitong pagkakataon, ang pinagmumulan ng banta sa dangal ay ang panghuhusga ng ibang tao.

“Parang feeling ko po ‘pag sinabing walang dangal, ‘yun po ‘yung, parang porke’t walang dangal, parang kapag may mali po silang nagawa, nadi-discriminate po kaagad. Parang simpleng pagkakamali lang po, naja-judge na po sila... May mga tao pong may maling nagagawa, ‘pag sa isang pagkakamaling ‘yun, parang naja-judge na yung buong pagkatao niya. Tagapagpadaloy: So nawawalan siya ng dangal kapag hinuhusgahan siya. Okay.

Para pong ganun. Kasi nga po feeling ko po, parang mali po ‘yung ano po ginagawa ng mga tao, parang kunyari po, hindi po porke’t mali yung nagawa niya, kunwari po ‘yung mga kriminal. For example po, sinasabi pong wala po silang dangal, kasi nga po nakapag-murder sila, pero parang dinidiktahan na po natin ‘yung future nila, na hindi na sila pwedeng makapagbago, ‘yun po.” (W1)

Sa kabuuan, ipinakita ng temang ito na ang dangal ay may relasyon sa paggawa ng tama at/o mabuti. Itinuturing na mababa ang dangal ng isang taong gumagawa ng mali at/o masama, at mataas naman kapag gumagawa ng tama at/o mabuti. Higit na binibigyan ng diin ang intensiyon sa kilos dahil itinuturing na mababa ang dangal ng isang taong pinipiling gumawa ng mali o gumawa ng masama. May papel ang proseso ng paggawa ng desisyon ng isang tao, kung gagawa ba siya ng tama o mali, at ng masama o

mabuti. Sa lahat ng ito, lumilitaw na kailangan pa rin ng pagtitimbang kung anong mali o masamang gawain ang maituturing na nakakababa ng dangal at alin naman ang hindi.

Diskusyon

Ang karangalan bilang isang halagahing Pilipino

Layunin ng kasalukuyang pag-aaral na ilarawan ang lawak at hangganan ng kahulugan ng *karangalan* at tukuyin ang impluwensiya nito sa kilos, pag-iisip, at damdamin ng isang tao. Natunghayan mula sa mga paglalahad ng mga kabataang mag-aaral na ang karangalan ay maaaring tingnan sa limang tema: ito ay (1) pagkilala sa halaga at sa pagkatao ng isang tao, (2) respeto sa sarili at sa kapwa, (3) pagpapahalaga sa magaganda o mabubuting bagay na nakamit o nagawa, (4) moral at sosyal na penomenang makikita sa hiya, at (5) paninindigan sa tama at mabuti. Bilang sintesis ng mga temang ito, binibigyang-depinisyon ang karangalan bilang isang halagahin (value) na nagbibigay importansiya sa pagsusulong at pagpapanatili ng isang sarili na may halaga at nagbibigay-halaga sa kapwa; at nagsusumikap na gumawa at pumili ng mabuti para sa kapakanan ng kapwa lalo na ng pamilya, kaibigan, at komunidad. Ang katuparan ng pagtatamasa ng karangalan ay sa pamamagitan ng respeto at hiya. Ang dalawang ito ay mga kaakibat na kilos at damdamin na nagsisilbing mga palatandaan ng estado ng karangalan ng isang tao. Ang pagtaas o pagbaba sa respeto ay may kaukulang pagtaas o pagbaba rin sa karangalan ng isang tao. Sa isang banda, ang pagsidhi o pagdalas ng pakiramdam ng pagkapahiya at/o kahihyan ay may katumbas din na karanasan ng pagbaba ng karangalan ng isang tao. Sa madaling salita, ang mga mekanismo ng respeto at hiya ang nagbibigay ng pananda sa antas ng karangalan ng tao.

Mapapansin na ang mga temang gaya ng halaga, pagkatao, respeto, at pagkilala sa mga nakamit ay tumutugma sa mga naunang pag-aaral tungkol sa karangalan (Michael, 2014). Ang kaibahan ng kasalukuyang resulta ay ang pinag-ugatan o pinagbatayan ng mga ito, i.e., saan nakaugat ang halaga, respeto, pagkatao, at iba pa. Sa tradisyonal na nosyon ng dignidad, ang pagkilala sa halaga, respeto, at pagkatao ay nagiging mga kahingian at inaasahang default dahil bahagi ito ng “pagiging tao”. Ngunit sa aking pagtataya sa resulta, may mga kondisyon at ekspektasyon pa rin

kung kailan ito mas binibigyang halaga. Una, nagkakaroon ng bigat ang karangalan ng isang tao kapag ito ay nakaugat sa kaniyang pagsusumikap. Ikalawa, sinasabing karapat-dapat sa pagkilala ng angking karangalan ang isang tao kapag siya gumagawa ng mabuti at tama at/o hindi gumagawa ng masama at mali.

Ang paniniwalang “walang taong walang kuwenta” na lumitaw sa talakayan ay nagpapaigting sa tema na ang karangalan ay ang halaga na katangian ng lahat ng tao. Sa kabila nito, ipinapakita rin ng resulta na sa maraming sitwasyon, mas importante na mapatunayan ng isang tao na siya ay karapat-dapat sa karangalan. Kaya madalas na nababanggit ng mga kalahok na importante ang pagsusumikap sa pagkakamit at pagpapanatili ng karangalan. Sa madaling salita, may karangalan dahil nagsusumikap (at sa kabaligtaran, walang karangalan kapag hindi nagsusumikap). Sa isa pang banda, tila nagiging isang kondisyon sa pagkakaroon ng karangalan ang paggawa ng mabuti at tama na nakabatay sa kinasanayang kaayusan, pagsunod sa batas, at sa pagpapanatili ng maayos na ugnayan sa lipunan at komunidad. Ang ganitong pagtingin ay taliwas sa inaasahang kalikasan ng karangalan—na ito ay taglay ng lahat ng tao at hindi nangangailangan ng kondisyon. Malaki ang implikasyon ng ganitong pagtingin sa dangal sa maraming isyu, tulad ng diskurso na may kinalaman sa sanhi ng kahirapan (Metz, 2011) at sa karapatang pantao ng mga taong gumagawa ng krimen (Michael, 2014). Sa paglalapat ng mga kondisyon ng karangalan, napapaigting ang paniniwala na may mga taong hindi karapat-dapat sa karangalan. Ito ang pinagmumulan ng hindi makataong pagtrato sa kapwa, o kaya’y paglabag sa karapatang pantao.

Maaari rin namang lumitaw ang ganitong obserbasyon, na nagkakaroon ng kondisyon ang karangalan, dahil sa katangian ng mga kalahok. Mahalagang iugnay ito sa kanilang debelopmental na katayuan. Dahil sila ay nasa yugto ng *adolescence*, mayroon silang malaking pagpapahalaga sa pagsusumikap at paggawa nang mabuti dahil ito ay kakabit ng pagkakamit ng pabuya o gantimpala na isa rin sa mga pangunahing pinagkakaabalahan ng mga kabataan sa yugtong ito (Jaworska & MacQueen, 2015). Dagdag pa rito, ang kanilang debelopmental na yugto ay mayroon ding interaksyon sa kanilang kinapapaloobang karanasang kultural kung saan may maigting na impluwensiya ng mga tinuturo sa paaralan at mga inaasahan sa pamilya (Hart & Carlo, 2005). Halimbawa,

binanggit ng ilang sa mga kalahok ang mga pamantayan ng pagkatao na itinuturo sa asignaturang Edukasyon sa Pagpapakatao.

Sa pagsasabi naman ni Enriquez (1992) na ang karangalan ay mayroong panloob at panlabas, nagkakaroon ng impresyon na mas mahalaga ang nasa loob kaysa sa labas. Taliwas ito sa ipinakita sa resulta. Kailangang bigyang-diin na ang pagkakaiba ay nakabatay lamang sa direksiyon ng patutunguhan at pinagmumulan at hindi sa bigat ng importansiya. Parehas itong importante sa ating kultura. Itinuturing na panlabas ang *honor*, sapagkat ang pagkilalang ito ay nagmumula sa ibang tao at sa lipunan, ngunit nakita natin mula sa resulta na importante ito sa pagpapanatili ng dangal. Kung sa tradisyonal na nosyon, ang *honor* ay katumbas ng tagumpay, ranggo, o posisyon sa lipunan (Little et al., 2000), lumitaw sa resulta na mas binigyang-pansin ang karangalan na nagmumula sa paggawa ng mabuti, pagsusumikap, at pagtupad sa tungkulin. Ang mga ito ay nasa kontekso pa rin ng interaksyon sa kapwa at sa mas malawak na lipunan.

Isa pang kapansin-pansin sa kasalukuyang pag-aaral ay ang malaking papel na ginagampanan ng ibang tao (e.g., pamilya at kapwa sa pangkalahatan) sa karanasan ng karangalan. Una, lumitaw ang kahalagahan ng interaksyon sa ibang tao sa tema ng respeto at ng hiya. Sa respeto, sinasabing ang pagkawala ng respeto sa kapwa ay katumbas ng pagkawala ng respeto sa sarili, na parehong pinagmumulan ng pagbaba ng dangal. Sa konteksto naman ng hiya, nakakaapekto ang ebalwasyon ng ibang tao sa pagtukoy ng kung ano ang nakakahiya at nakakababa ng dangal. Dito makikita na binibigyang-halaga ang ebalwasyon at pagtingin ng ibang tao sa pagtatasa ng antas ng karangalan ng isang indibidwal. Ikalawa, sa pagtukoy at pagsusuri ng mga kilos na nakakababa sa karangalan, lumitaw na magkakabit ang sariling karangalan sa karangalan ng kapwa; na kapag gumagawa ng paglabag sa karangalan ng iba ay katumbas na rin sa paglabag sa sariling karangalan. Kung gayon, posible kaya na ang ating karanasan ng karangalan ay hindi lang simpleng pagkilala sa “kabuluhan ng sarili” (Enriquez, 1992), kundi ang kabuluhan ng sarili na may impluwesiya ng ating pakikipag-ugnayan sa ibang tao? Sa ganitong pagtingin, hindi sapat na kondisyon ang pagiging rasyonal at simpleng pag-iral ng isang tao sa pagkakaroon ng karangalan, kundi kung paano siya nakikitungo sa ibang tao at kung paano rin siya tinitingnan at sinusuri ng iba batay sa

pakikitungong ito. Mas pinagtitibay nito ang pagtingin sa karangalan bilang isang relasyunal na konsepto (Metz, 2011).

Kung susumahin, makikita na ang pinaniniwala na “walang taong walang kuwenta” ay tugma sa pagpapakahulugan ng karangalan bilang angking halaga na taglay ng bawat tao. Ngunit kakabit din nito ang paniniwala na ang isang “walang kuwentang tao” (i.e., taong hindi nagsusumikap, hindi gumagawa ng tama/mabuti, walang respeto at/ o hiya sa sarili at sa kapwa) ay hindi karapat-dapat sa karangalan.

Ang karangalan bilang pamantayan at mga kaugnay na ugali't kilos

Tugma sa sinabi ni Enriquez (1992), ipinakita sa pag-aaral na ito na ang pagpapahalaga sa karangalan ay mayroong ekspresyon sa ating pakikipag-ugnayan sa kapwa. Binigyang-diin sa resulta na dapat ang pakikipag-ugnayan na ito ay may katangian ng respeto at pagkilala sa pagkatao ng kapwa. Ang respeto ang minimum na kilos na nagpapakita ng pagkilala sa karangalan. Kaya sa mga pagkakataon na mayroong hindi pagkakaunawaan, inaasahan pa rin na igagalang at pakikitunguhan nang maayos ang isang tao o grupo ng tao. Dahil ang respeto ang manipestasyon ng pagpapakita ng karangalan, ang pagtaas o pagbaba nito ay may kaakibat ding pagtaas o pagbaba sa dangal ng tao.

Kung ang respeto ang aspektong pangkilos o *behavioral*, ang hiya naman ang maituturing na aspetong pandamdamin. Kapag tayo ay nakakaranas ng kawalan ng dangal o pagbaba ng dangal, hindi lang tayo simpleng nalulungkot, natatakot, o nagagalit, tayo ay nakakaramdam ng hiya. Sa isa pang banda, natukoy rin na may aspektong moral ang hiya dahil nalalaman nating nakakagawa tayo ng mali o masama kapag tayo ay nakakaramdam ng hiya (Salazar, 1985; Tabbada, 2005). Katulad ng respeto, naiimpluwensiyahan ng hiya ang antas ng dangal ng isang tao. Ang pagiging pamantayan ng karangalan at ang pag-aantas na inilarawan ng mga kalahok ay may kinalaman pa rin sa kanilang deelopmental na karanasan (Hart & Carlo, 2005). Sinasalamon nito ang kanilang pag-unlad sa moral na pamantayan kung saan mas pinipino pa nila ang kanilang pag-unawa ng tama o mali, at ng mga nararapat o hindi nararapat.

Bilang isang halagahin, ang karangalan ay may moral at etikal na katangian. Makikita sa sagot ng mga kalahok na maaari itong gamiting gabay

sa pagtatasa ng kilos at sa pagdedesisyon kung ano ang tama/mali o masama/mabuti. Halimbawa, may mga sitwasyon kung saan maaaring humantong sa rason na “ako ay isang taong may dangal, kaya hindi ko gagawin/gagawin ko ang bagay na ito” o kaya ay sa pagdedesisyon na “ito ay mali sapagkat nakakababa ito sa dangal ng aking kapwa”. Magandang gawing paalala sa sarili: “may dangal ang aking kapwa kaya siya ay karapat-dapat sa paggalang, maayos na pagtrato, at pagturing na kapantay.”

Limitasyon at Rekomendasyon

Ang resulta at mga temang tinalakay sa kasalukuyang pananaliksik ay kailangang tingnan nang may pagsasaalang-alang sa edad ng mga kalahok at sa metodong ginamit. Katulad nang nabanggit sa itaas, may impluwensiya ang debelopmental na yugtong ginagalawan ng mga kalahok sa kanilang mga pananaw at pag-unawa sa konsepto ng karangalan. Mapapansin ito sa mga ispesipikong halimbawa na kanilang ibinigay (hal., respeto sa sarili at pagsunod sa magulang, pagiging proud sa tuwing nauunawaan ang turo ng guro, at iba pa). Mula sa mga temang tinalakay, maaari pang pag-aralan ang mga pagtingin sa karangalan sa mga partikular na konteksto tulad ng kahirapan at makataong pamumuhay, dangal sa paggawa at sa mga uri ng trabaho, at dangal sa karapatang pantao. Mainam na makapag-imbiba ng mga kalahok na may karanasan sa mga ganitong konteksto.

Ang mga temang lumitaw ay mula sa kolektibong talakayan ng mga kalahok sa workshop. Tulad ng anumang kuwalitatibong panggrupong metodo, mas napagtuunan ng pansin dito ang lawak ng paksa kaysa sa mas lalim ng mga ispesipikong tema o halimbawa. Magandang pag-aralan din ang mga partikular na karanasan at halimbawang ibinigay ng mga kalahok (hal., tungkol sa mga paglabag at banta sa dangal) upang mas mapalalim pa ang pag-unawa sa konsepto ng karangalan.

ENDNOTE

¹ Ang *Menschenwürde* ay salitang Aleman na ang ibig sabihin ay *human dignity*.

SANGGUNIAN

- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. DOI: 10.1191/1478088706qp0630a
- Clemente, J.A. (2011). An empirical analysis of research trends in the Philippine Journal of Psychology: Implications for sikolohiyang Pilipino. *Philippine Social Science Review*, 63(1), 1-34. <https://www.journals.upd.edu.ph/index.php/pssr/article/view/2703/2529>
- Clemente, J.A., Belleza, D., Yu, A., Catibog, E.V.D., Solis, G., & Laguerta, J. (2008). Revisiting the Kapwa theory: Applying alternative methodologies and gaining new insights. *Philippine Journal of Psychology*, 41(2), 1-32.
- Creswell, J. W., & Miller, D.L. (2000). Determining validity in qualitative inquiry. *Theory Into Practice*, 39(3), 124-130. DOI: 10.1207/s15430421tip3903_2
- Cross, S. E., Uskul, A. K., Gercek-Swing, B., Sunbay, Z., Alözkan, C., Günsoy, C., Ataca, B., & Karakitapođlu-Aygün, Z. (2013). Cultural prototypes and dimensions of honor. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20(10), 1-18. DOI: 10.1177/0146167213510323.
- Enriquez, V.G. (1982). Sikolohiyang Pilipino: Perspektibo at direksyon. Nasa R. Pe-Pua (Pat.), *Sikolohiyang Pilipino: Teorya, metodo at gamit* (pp. 5-21). Unibersidad ng Pilipinas Press, Inc.
- Enriquez, V.G. (1992). *From colonial to liberation psychology: The Philippine experience*. University of the Philippines Press.
- Hart D., & Carlo, G. (2005). Moral development in adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 15(3), 223-233. <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2005.00094.x>
- Havighurst, R. J. (1972). *Developmental tasks and education*. David McKay Co., Inc.
- Jaworska, N., & MacQueen, G. (2015). Adolescence as a unique developmental period. *Journal of Psychiatry & Neuroscience*, 40(5), 291-293. <https://doi.org/10.1503/jpn.150268>
- Javier, R. E. (2012). Pag-unlad ng pag-iisip sa pananagutang panlipunan ng mga batang Pilipino: Panukalang pananaliksik. *Pakikipagkapwa: Pilipinong lapit sa pananaliksik* (pp. 154-171). Central Book Supply.
- Jocano, F. L. (1997). *Filipino value system: A cultural definition*. PUNLAD Research House.

- Little, M., Jordens C. F. C., Paul, K., Sayers, E., & Sriskandarajah, D. (2000). Face, honor and dignity in the context of colon cancer. *Journal of Medical Humanities*, 21(4), 229-243. <https://doi.org/10.1023/A:1009077209274>
- Maggay, M. (1993). *Pagbabalik-Loob: Moral recovery and cultural reaffirmation*. Akademya ng Kultura at Sikolohiyang Pilipino at Institute for Studies in Asian Church and Culture.
- Metz, T. (2011). An African theory of dignity and a relational conception of poverty. Nasa J. W. De Gruchy (Pat.), *The humanist imperative in South Africa* (pp. 233-241). Sun Press and STIAS.
- Michael, L. (2014). Defining dignity and its place in human rights. *The New Bioethics*, 20(1), 12-34. DOI: 10.1179/2050287714z.00000000041
- Nordenfelt, L. (2004). The varieties of dignity. *Health Care Analysis*, 12(2), 69-81. DOI: 10.1023/B:HCAN.0000041183.78435.4b
- Ong, M. G. (2007). Sama-samang pagtuklas at paglilimi: Ang workshop bilang pamamaraan ng maka-Pilipinong pananaliksik. *Binhi*, 3(1). Pambansang Samahan sa Sikolohiyang Pilipino.
- Oyserman, D. (2015). Values, Psychology of. Nasa J. D. Wright (Pat.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (2nd ed., pp. 36-40). Elsevier.
- Pe-Pua, R., & Protacio-Marcelino, E. (2002). Sikolohiyang Pilipino: Pamana ni Virgilio G. Enriquez. *Binhi*, 1(1). Pambansang Samahan sa Sikolohiyang Pilipino.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. The Free Press.
- Salazar, Z.A. (1985). Hiya: Panlapi at salita. Nasa A. Aganon at M. David (Mga Pat.), *Sikolohiyang Pilipino: Isyu, pananaw at kaalaman (New directions in Indigenous Psychology)* (pp. 288-296). National Bookstore.
- Sayer, A. (2007). Dignity at work: Broadening the agenda. *Organization*, 14(4), 565-581. <https://doi.org/10.1177/1350508407078053>
- Schwartz, S.H. (2006). Basic human values: Theory, measurement, and applications. *Revue française de sociologie*, 47(4), 929-968. <https://doi.org/10.3917/rfs.474.0929>
- Tabbada, E.V. (2005). A phenomenology of the Tagalog notions of hiya (shame) and dangal (dignity). Nasa R. M. Gripaldo (Pat.), *Filipino cultural traits: Philippine philosophical studies III* (Vol. 4, pp. 21-55). The Council for Research in Values and Philosophy.
- Yacat, J.A. (2017). Walang pakisama o walang kapwa-tao?: Isang sikolohikal na pagsusuri sa tindi ng paglabag at ugnayan sa relasyong panlipunan. *DIWA E-Journal*, 5, 1-22. <http://www.pssp.org.ph/diwa/wp-content/uploads/2017/11/1-Artikulo-Yacat.pdf>